

Левченко Т. М.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Чубань Т. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

РОЛЬ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «У ПУЩІ»)

Анотація. Статтю присвячено описові ролі складних речень в українській мові (на матеріалі поеми Лесі Українки «У пущі»). У статті окреслено відношення та способи організації складного речення із семантико-синтаксичного боку. Описано особливості семантичних відношень у складнопідрядних реченнях сучасної української мови та складних безсполучникових реченнях. Виділено та охарактеризовано різні типи складнопідрядних речень. Висновки підтверджено прикладами речень із поеми Лесі Українки «У пущі».

Ключові слова: складний синтаксис, складне речення, складнопідрядне речення, безсполучникове речення, семантичні відношення, граматики.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку вищої освіти, коли є різноманітність і багатоплановість наукових шкіл, напрямів, поглядів на певні мовні та мовленнєві явища, великої уваги набуває питання вибору форм проведення занять зі студентами вищих навчальних закладів спеціальності «Журналістика та соціальна комунікація».

Вузівське викладання мовознавчих дисциплін, як правило, пов'язане з описовим вивченням мовної системи. Педагогічний досвід показує, що предметом філологічного дослідження повинна бути не лише мовна система, але і формування мовної свідомості народу, що визначає його духовне життя, відображене в мовній системі [1, с. 7]. Серед традиційних методичних прийомів вивчення складного синтаксису чільне місце займають спостереження над реченням. Опрацьовуючи конкретну тему, добираючи приклади речень, додаткові вправи і різноманітні завдання, простежуємо закономірності української мови, які особливо чіткі в її літературному варіанті. Вагома здатність оцінювати місце слова і його форм, речення і його форм у стилістичній структурі тексту, насамперед художнього. Важливе значення має використання на заняттях високохудожніх текстів, таблиць, добір мовного матеріалу з кращих поетичних і прозових творів українських письменників, дослідження особливостей семантичних відношень у складнопідрядних та безсполучникових реченнях сучасної української мови. Сучасний стан лінгвістики вимагає повніше вивчати і досліджувати питання складного синтаксису української мови, завершальної ланки мовної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми складного речення в сучасній українській мові зверталось не

одне покоління мовознавців, про що свідчать праці І.Р. Вихованця «Граматики української мови. Синтаксис» [2], А.П. Грищенка «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» [3], Н.Л. Іваницької «Двоскладне речення в українській мові» [4], А.Г. Кващука «Синтаксис складного речення» [5], «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л.А. Булаховського [6], О.С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» [7] та ін. Здобутки сучасної граматики безсумнівні, але не втратили своєї актуальності такі загальнотеоретичні проблеми, як проблема так званих складних речень ускладненого типу, співвідношення між граматичною будовою складного речення і його семантикою тощо. Особливу увагу необхідно приділити розгляду складного речення як єдиного комунікативного цілого. Проте частини складного речення подібні до простого речення, особливо з формального і семантичного погляду. У питанні про семантичні відношення виявляються певні розбіжності.

Проблема статті полягає в доведенні того факту, що разом із науково-дослідницькою метою, обравши певний аспект дослідження, необхідно добирати мовне підтвердження шляхом спостереження над мовою, причому досліджувати семантичні відношення в межах організації складного речення із семантико-синтаксичного боку, використовуючи для цього доступні засоби і методи. У статті поєднано все цінне, апробоване все, що пов'язано з вивченням складного речення; в основі аналізу речень – різноаспектна характеристика речення як основної синтаксичної одиниці І.Р. Вихованця.

Мета статті – встановити й описати особливості семантичних відношень у складнопідрядних та безсполучникових реченнях сучасної української мови на матеріалі драматичної поеми Лесі Українки «У пущі».

Готуючи статтю, ми мали на меті вирішити такі завдання: дослідити семантико-синтаксичну організацію складного речення; проаналізувати семантичні відношення в складних реченнях драматичної поеми Лесі Українки «У пущі».

Виклад основного матеріалу. Літературний доробок Лесі Українки, образи України, поетичні замальовки з народного життя актуальні й нині.

У Лесі Українки є драматична поема «У пущі». Автор створила в українській літературі ряд шедеврів словесного мистецтва. Художня мова драматичної поеми Лесі Українки

відтворила рухи, звуки, психологію героя, його філософське світосприймання, роздуми, отже, всю складність життя.

Досліджуючи типологію складного речення, нами розглянуто речення драматичної поеми «У пущі», в якій виявилися основні риси індивідуального стилю письменниці [8]. Художня мова поетеси є прикладом багатства живої мови, зразком високої майстерності.

Мовознавець К.Ф. Шульжук вважає, що основний тип складних речень становлять речення мінімальної будови, що завжди включають дві граматичні основи, мають один рівень членування на межі частин [10, с. 6].

Семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення і засоби оформлення зв'язку в сполучникових (складносурядних і складнопідрядних) і безсполучникових складних реченнях лежать в основі семантико-синтаксичної структури речення. Складні сполучникові речення, залежно від характеру зв'язку між частинами та засобами його вираження, традиційно поділяються на складнопідрядні і складносурядні. Складові частини, внаслідок поєднання яких утворюється складнопідрядне речення, мають між собою відношення залежності. Ці відношення мають різні форми вираження.

Складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами вирізняються рядом диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак: а) характером підрядного зв'язку; б) специфікою засобів вираження підрядного зв'язку; в) сукупністю семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Ці речення – найпоказовіший і найпоширеніший тип складнопідрядних речень [2, с. 323]. Такі речення називають двочленними.

Семантико-синтаксична структура складного речення відображає відношення між двома ситуаціями. Такі речення мають сучасний термін – складне елементарне. Проте ситуацій може бути більше. Тоді їх називають неелементарними. Складне речення із семантичного погляду поліпропозитивне, тобто орієнтоване на вираження не однієї пропозиції, а декількох пропозицій, тоді як просте речення в типових виявах монопропозитивне, тобто значеннєво просте речення виражає тільки одну пропозицію [2, с. 283]. Наприклад, речення складне, в якому дві пропозиції:

*«Покійний батько дуже помилився,
в мандрівку в папський край тебе пославши,
лукавий Рим струїв тебе»* [8, с. 209].

Складне речення насамперед являє собою семантичну (змістову) єдність:

*«А хто ж би визволив з біди мене
І хто ж би годував у сьому краю
Твою бабуню, й маму, і тебе»* [8, с. 216].

Кожна із двох частин цього складного речення може функціонувати як окреме просте речення і мати своє смислове навантаження, але разом вони є цілісним синтаксичним вираженням думки. Проте є випадки, коли складові частини складного речення не мають самостійно семантичного навантаження, і тому не можуть уживатися окремо:

*«Коли, бувало, я в блакитні ночі
дививсь на тес мрамурове місто,
мені здавалось, мов не руки людські
оті палаці мурували...»* [8, с. 219].

У цьому реченні частина «мені здавалось...» не може самостійно існувати, і без попередніх частин її зміст – незрозумілий.

Деякі складні речення можуть виражати одну пропозицію. Це спостерігаємо на прикладі складнопідрядних речень із підрядною означальною частиною:

*«Тепер мені сидіти,
Дивитися на сії зайві руки,
позбавлені коханої роботи, єдиної, що красила життя,
се гірше, ніж непростена провина,
ніж муки совісті...»* [8, с. 258].

Підрядна частина цього речення зі сполучним словом *що* набула атрибутивної функції, тому речення виражає одну пропозицію.

Одна ситуація може бути зображена і в складнопідрядних реченнях із підрядними з'ясувальними, підрядні частини яких виражають з'ясувально-об'єктні відношення і підпорядковуються опорному слову в головній частині:

«Дай подивитись, дядьку, на те, що ти ліпив на кораблі» [8, с. 215].

Отже, складне речення можна визначити як цілісне синтаксичне вираження єдиної складної думки, як знак взаємопов'язаних ситуацій, що виражені за допомогою певних семантико-синтаксичних відношень.

Грамматичну семантику головного і підрядного речення слід урахувати в разі класифікації складнопідрядних речень на одночленні та двочленні.

У сучасній українській літературній мові виділяють як окремий клас складні безсполучникові конструкції. Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки в мовознавстві. Дотепер не з'ясовано теоретичні питання щодо їхньої граматичної природи, синтаксичної форми та синтаксичного значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових речень: лінгвісти або не виділяють їх в окремий тип, а розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм статус складних безсполучникових речень. Безсполучникові складні речення – це тип складних речень, в яких значеннєва залежність між складовими частинами виражається сукупністю формальних засобів. Інтонація є одним із головних виразників синтаксичної будови безсполучникових речень. Щодо наявності предикативних компонентів складні безсполучникові речення можуть бути елементарними і неелементарними.

Вивчаючи складне безсполучникове речення, вважаємо за доцільне добирати приклади з поетичних творів Лесі Українки, мова яких максимально наближена до загальнолітературної мови.

За характером відношення між складовими частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи. Одну групу утворюють безсполучникові складні речення, в яких складові частини однорідно незалежні, семантично скоординовані, співвідносні із сурядними частинами складносурядних речень:

*«Лиши його, матусю,
він пересердиться»* [8, с. 212].

До другої групи належать безсполучникові складні речення, в яких складові частини семантично неоднорідні, залежні, співвідносні з головною й підрядною (чи підрядними) частинами складнопідрядних речень:

*«Сам бог тебе привів мені на поміч,
тепер ми гори перевернем!»* [8, с. 243].

Вивчення складнопідрядного речення зі студентами вищих навчальних закладів спеціальності «Журналістика та соціальна комунікація» підсумовується загальним аналізом, який виконують за відповідними схемами. Граматичний аналіз – заключний етап, на якому студент практично застосовує теоретичні знання з граматики, повторює і закріплює їх. Ефективний синтаксичний аналіз (повний або частковий) і під час проведення контрольних робіт. Аналізуючи складнопідрядне речення, студенти повинні встановити, які змістові відношення є між головною і підрядною частинами. До якого члена головної частини (головного речення) чи до всієї головної частини (головного речення) відноситься підрядна частина (підрядне речення): до члена головної частини, вираженого вказівним словом, зміст якого конкретизує; б) до члена головної частини, вираженого іменником чи прислівником, зміст якого уточнює; в) до одного з членів головної частини, за якого підрядна частина компенсує відсутній, але потрібний за змістом член речення; г) до всієї головної частини, в якій виступає як певний член речення? На яке питання відповідає підрядна частина? Якими засобами підрядна частина зв'язана з головною (підрядна інтонація, підрядний сполучник або сполучне слово, вказівне слово, співвідношення видових, часових і способових форм дієслів-присудків, порядок речень, фразеологічні елементи)?

Висновки. Вивчення та опис синтаксичних явищ сучасної української мови неможливі без ілюстративних прикладів. Мова художніх творів Лесі Українки – важливий матеріал для розрізнення певних типів речень. Поетичні та прозові твори Лесі Українки стали надбанням української літератури, дорогим скарбом народу, звертаючись до якого, ще не один раз згадаємо її слова.

Складне речення можна визначити як цілісне синтаксичне вираження єдиної складної думки, як знак взаємопов'язаних ситуацій, що виражені за допомогою певних семантико-синтаксичних відношень.

Дослідження особливостей основної синтаксичної одиниці (речення) перебувають і тепер у центрі уваги вчених-лінгвістів. Вивчення семантико-синтаксичної цілісності предикативних частин, яке актуальне й нині, потребує подальшого розроблення.

Література:

1. Семенов О.М. Професійна компетенція вчителя української мови і літератури : програма курсу для студентів спеціальності 7.01.03 «Педагогіка і методика середньої освіти. Українська мова і література». Київ–Глухів : РВВ ГДПУ, 2003. 65 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.

3. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ : Наук. думка, 1969. 154 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ : Вища школа, 1986. 167 с.
5. Кващук А.Г. Синтаксис складного речення : посібник для вчителів. Київ : Рад. школа, 1986. 109 с.
6. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. Київ : Рад. шк., 1951. Т. II. 407 с.
7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наук. думка, 1966. 322 с.
8. Леся Українка. Драматичні твори. Київ : Наук. думка, 1987. Т. 2. 723 с.
9. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. Київ : Вища шк., 1986. 181 с.
10. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові : посібник для вчителів. Київ : Рад. шк., 1989. 134 с.

Левченко Т. Н., Чубань Т. В. Роль складних пропозицій в українському мові (на матеріалі поеми Лесі Українки «В пущі»)

Анотація. Стаття присвячена опису ролі складних пропозицій в українському мові (на матеріалі поеми Лесі Українки «В пущі»). В статті описані відношення і способи організації складного пропозиції з семантико-синтаксическої сторони. Описані особливості семантичних відношень в складноподчинених пропозиціях сучасного українського мови і в складних бессоюзних пропозиціях. Виділені і охарактеризовані різні типи складноподчинених пропозицій. Висновки підтверджені прикладами пропозицій з поеми Лесі Українки «В пущі».

Ключові слова: складний синтаксис, складне пропозиція, складноподчинене пропозиція, бессоюзне пропозиція, семантичні відношення, граматики.

Levchenko T., Chuban T. Complex sentences role in Ukrainian language (based on the poem «In the Forest» by Lesia Ukrainka)

Summary. The article is devoted to the narration of complex sentences role in the Ukrainian language (based on the poem by Lesia Ukrainka “In the Forest”). The article outlines the relations and methods of organizing a complex sentence from a semantic-syntactic side. The features of semantic relations in the complex sentences of modern Ukrainian language and compound, asyndetic sentences are described. Different types of complex sentences were outlined and described. The conclusions are confirmed by examples of sentences from the poem of Lesya Ukrainka “In the Forest”.

Key words: complex syntax, complex sentence, compound sentence, asyndetic sentence, semantic relation, grammar.